

DOI: 10.7596/taksad.v6i6.1227

Citation: Birbudak, T. S. (2017). Osmanlı Devlet Adamlarından Hacı Âdil Bey'in II. Meşrutiyet Dönemindeki Faaliyetleri. Journal of History Culture and Art Research, 6(6), 444-460. doi:<http://dx.doi.org/10.7596/taksad.v6i6.1227>

Osmanlı Devlet Adamlarından Hacı Âdil Bey'in II. Meşrutiyet Dönemindeki Faaliyetleri

Activities of Hacı Âdil Bey, who is the Ottoman Statesmen, in the Second Constitutional Period

Togay Seçkin Birbudak¹

Abstract

Hacı Adil (Arda) Bey, born in Lovech in 1869, was an important politician and jurist who held important positions in government offices both in the Ottoman Empire and in the Republic of Turkey. Throughout his career as a government official, which he started as a customs official in Yemen in 1890, he took several government offices in Yemen, Istanbul, and Thessaloniki for about 20 years and was inducted as the Governor of Edirne a short while after the proclamation of the Second Constitutionalist Period. Taking office as a senior manager within the party of Union and Progress following assume of governor of Edirne office, lasted for about a year, Hacı Adil was appointed as Interior minister in 1912. He continued to hold critical offices during the Turco-Italian War, Balkan War and the First World War while the government was having hard times. He became interior minister once again in the government formed after the Sublime Porte Raid in 1913. HE was appointed as the governor of Edirne once again after the city was taken back during the Balkan War II, and held the office of chairperson of the Ottoman Parliament between the years 1915 and 1918. Arrested and exiled to Malta after end of First World War, Hacı Adil lived the life of an exile abroad between the years 1919 and 1922. Returning home after his captivity in Malta, Hacı Adil held the offices of the Governor of Adana and Bursa, lectured at the Ottoman University Darülfünun, and represented country on international courts. Hacı Adil, who also held offices in Istanbul Municipality, died in 1935.

This study gives information on the political and administrative activities of Hacı Adil, who was one of the members of the headquarter of party of Union and Progress, during the Second Constitutional Period based on archive documents.

Keywords: Hacı Âdil (Arda) Bey, Ottoman state, Second constitutional period, The party of union and progress.

¹ Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü Tarih Eğitimi Anabilim Dalı, Turkey. E-mail: tsbirbudak@gazi.edu.tr

Öz

1869 yılında Lofça'da dünyaya gelen Hacı Âdil (Arda) Bey, hem Osmanlı Devleti hem de Türkiye Cumhuriyeti zamanında mühim devlet görevlerinde bulunmuş önemli bir siyasetçi ve hukuk adamıdır. 1890 yılında Yemen'de gümrük memuru olarak başladığı devlet hizmetinde yaklaşık 20 yıl süre ile Yemen, İstanbul ve Selanik'te çeşitli memuriyetler üstlenmiş, II. Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre sonra Edirne Valisi olarak atanmıştır. Yaklaşık bir yıl süren Edirne Valiliği görevinden sonra İttihat ve Terakki Fırkası içerisinde üst düzey yöneticilik görevi alan Hacı Âdil Bey, 1912 yılında Dâhiliye Nâzırlığı'na getirilmiştir. Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşı ve I. Dünya Savaşı yıllarında devletin zor günlerinde kritik görevler almaya devam eden Hacı Âdil Bey 1913 yılında Bâb-ı Âlî Baskını sonrasında kurulan hükûmette bir kez daha Dâhiliye Nâzırı olmuş, II. Balkan Savaşı sırasında Edirne'nin geri alınmasının ardından bir kez daha bu şehre vali olarak atanmış, 1915-1918 yılları arasında da Meclis-i Mebusan Reisliği görevini yürütmüştür. I. Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ardından tutuklanan ve Malta'ya sürgüne gönderilen Hacı Âdil Bey, 1919-1922 yılları arasında yurtdışında sürgün hayatı yaşamıştır. Malta esareti sonrasında yurda dönen Hacı Âdil Bey, Adana ve Bursa valilikleri görevlerinde bulunmuş, Dârülfünûn'da dersler vermiş ve uluslararası mahkemelerde ülkemizi temsil etmiştir. İstanbul Belediyesi'nde de görevler üstlenen Hacı Âdil Bey 1935 yılında vefat etmiştir.

Söz konusu çalışmada İttihat ve Terakki Fırkası'nın merkez-i umumi azalarından olan Hacı Âdil Bey'in II. Meşrutiyet dönemindeki siyasî-ıdarî faaliyetleri hakkında arşiv belgeleri ekseninde bilgiler verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hacı Âdil (Arda) Bey, Osmanlı devleti, II. Meşrutiyet dönemi, İttihat ve terakki fırkası.

Giriş: Hacı Âdil Bey'in Gençliği ve İlk Memuriyet Yılları

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren giderek hız kazanan çözülme süreci, hem ülkeyi yöneten hanedan ailesinde, hem idareci statüsünde bulunan zümrede hem de siviller üzerinde muhakkak ki siyasi, ekonomik ve psikolojik açıdan olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Bununla birlikte devletin içerisinde bulunduğu bu kötü durumdan kurtarılması adına gerçekleştirilen girişimler de yaşanan olumsuzluklara rağmen artış eğilimi göstermeye başlamıştır. Buna mukabil daha reformist hükümdarlar, uluslararası ilişkileri daha ön planda tutan siyasetçi/idareciler bu yıllarda Osmanlı Devleti'nin yapısal sorunlarının aşılması için çaba gösterirken diğer yandan Avrupa kültür ve kurumlarını daha yakından inceleme fırsatı bulan Osmanlı aydınları içerisinde de bir takım ideolojik çözüm önerileri gelmeye başlamıştır. 1908 yılında Sultan II. Abdülhamid tarafından ilan edilen II. Meşrutiyet ve sonrasında bu adla anılan dönem, hem devlet içerisinde görev alan sivil yahut asker memur sıfatını haiz zümrenin bir kısmı ile İttihat ve Terakki Cemiyeti etrafında siyaset üreten sivil-aydın zümrenin ortak hareketinin/muhalefetinin bir ürünü olarak doğmuştur.

II. Meşrutiyet yılları Osmanlı Devleti'nde padişahın yahut sadrazamın yoğun iktidar gücünü elinde bulundurduğu yıllar olmaktan ziyade, ikinci kez meşrutiyet rejimine geçilmesinde başrolde yer alan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin siyaseti şekillendirdiği bir dönem olmuştur. Devlet içerisinde yer alan kadroları, Osmanlı hükûmetleri içerisinde görev alan nâzırları ve Meclis-i Mebusan'da görev yapan mebusları vasıtasıyla siyasi gelişmelerde belirleyici rol oynayan İttihat ve Terakki idaresinin 1908-1918 yılları arasındaki siyasi pozisyonu yıllar içerisinde farklılıklar göstermiştir. İttihat ve Terakki Fırkası mensupları kimi zaman kabine içerisinde küçük roller üstlenerek geri planda durmuş, kimi zaman muhalif bir siyasi kuruluş haline bürünmüş, kimi zamansa bizzat silahlı bir müdahale ile iktidarı zorla ele geçiren ve sonrasında da hem Meclis'e hem de hükûmete tam anlamıyla egemen olan bir siyasi güç olarak hareket etmiştir. Çalışmamızın öznesi olan Hacı Âdil (Arda) Bey ise bu çalkantılı dönemde İttihat ve Terakki'nin bir

mensubu olarak dönemin hemen her önemli gelişmesi içerisinde yer almış bir isimdir. Bu durum kimi zaman Edirne’de idari-mülki amirlik, kimi zaman Dâhiliye Nâzırlığı kimi zaman ise Osmanlı parlamentosuna başkanlık etmek olarak karşımıza çıkmaktadır.

1869 yılında (h. 1286 Şaban) Lofça’da dünyaya gelen Hacı Âdil Bey’in babası Posta ve Telgraf Müdürü Mehmet Haki Efendi’dir. İlköğrenimini babasının vazifesinden dolayı farklı mekteplerde tamamlayan Hacı Âdil Bey, Ermenek Mülkî Rüşdiyesi’nden mezun olduktan sonra eğitimini hususî muallimler vasıtasıyla devam ettirmiş, 16 Ocak 1890 günü Yemen Rüsûmat Nezâreti’nde muhasebe refik-i sânisî olarak göreve başlayarak 21 yaşında devlet memuriyetine adımını atmıştır. Kasım 1890’da Hudeybiye Rüsûmat Nezâreti’ne manifesto memuru olarak atanan Hacı Âdil Bey Mart 1893’te Dersaadet Emtia-yı Ecnebiye Gümrüğü iskele memurluğuna tayin edilmiş ve bu görevini yaklaşık 10 yıl süreyle devam ettirmiştir. Bu dönemde vazifesinde gösterdiği başarıdan dolayı 22 Ekim 1900 tarihinde kendisine Rabiâ rütbesi verilmiştir. İstanbul’da bulunduğu dönemde Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne’de eğitim almaya başlayan Hacı Âdil Bey, 9 Eylül 1903’te aliyyülâlâ derecesiyle okulunu bitirmiş ve sınıfının birincisi olmasından ötürü Altın Maârif Madalyası ile de ödüllendirilmiştir.

Mart 1904’te İstanbul (Gümrük) Salon Müdürlüğü’ne getirilen Hacı Âdil Bey, bir yıldan az bir süre burada görev yaptıktan sonra 18 Ocak 1905’te Selanik Emtia-yı Dâhiliye Gümrüğü müdürlüğüne getirilmiştir. Aynı yılın Mayıs ayında Selanik Rüsûmat Nezâreti muhasebe başkâtipliğine, Mart 1906’da ise Selanik Emtia-yı Ecnebiye Gümrüğü müdürlüğüne atanmıştır. 1907 yılı Ağustos ayı sonunda sâniye rütbesi tevcih buyrulan Hacı Âdil Bey, yaklaşık iki buçuk yıl süren Selanik gümrük hizmetinin ardından Eylül 1908’de Selanik Rüsûmat Nâzırı olmuştur. Bu görevde bulunduğu dönemde Sırbistan hükûmeti tarafından kendisine ikinci dereceden Saint Sava Nişanı verilmiş ve Haziran 1910’da nişanın kabulü padişah tarafından münasip görülmüştür. Yaklaşık dört yıl boyunca Selanik’te çeşitli devlet görevlerinde bulunan Hacı Âdil Bey, bu süre zarfında memuriyet görevine ek olarak Aralık 1907-Eylül 1909 tarihleri arasında Selanik Hukuk Mektebi’nde Kitabü’n-Nikâh ve Mecelle derslerini okutmuştur².

Temmuz 1908’da Osmanlı Devleti’nde bir kez daha meşrutî monarşi idare sisteminin benimsenmesi önemli gelişmelerin yaşanmasına neden olmuştur. Ülkede parlamenter sistem yeniden işlemeye başlamış, İttihat ve Terakki Fırkası gibi önemli bir siyasî güç ortaya çıkmış ve birkaç yıl içerisinde, özellikle Sultan II. Abdülhamid’in tahttan indirilmesinden sonraki süreçte, idarenin merkezi güç noktası padişah olmaktan çıkmıştır. Bu gelişmeler Hacı Âdil Bey için de önemli kariyer gelişmelerinin yaşandığı bir dönemin kapısını aralamıştır. İttihat ve Terakki mensubu olan ve artık 40’lı yaşlarına yaklaşan bir devlet memuru olan Hacı Âdil Bey’in kısa süre içerisinde Osmanlı siyasetinin en önemli isimleri arasında yer almaya başladığı görülmektedir.

II. Meşrutiyet’in ilanından hemen önceki yıllarda İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin örgütlenmesinde neredeyse merkez üs konumunda bulunan Selanik’te görev yapan Hacı Âdil Bey’in bu siyasi örgüte katılım tarihini net olarak belirlemek mümkün değildir. Genel kanaat Cavid, Manyasizade Refik, Celal Azmi, Emmanuel Karasu ve Hacı Âdil Bey gibi İttihatçıların Meşrutiyet’in ilanından önceki dönemde Selanik’te çeşitli mekteplerde aldıkları muallimlik görevleri vasıtasıyla öğrencileri etkilemeye çalıştıkları ve

² *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) DH. SAİDd. 84/94; Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA.) 180.9.0.0/87.423.1.* Söz konusu iki arşiv belgesine ek olarak aşağıda sıralanan eserlerde de Hacı Âdil Bey’in hayatı ve devlet hizmetlerine dair kısa bilgiler bulmak mümkündür. Mehmet Aldan, *İz Bırakan Mülki İdare Amirleri*, C. II, T.C. İçişleri Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1995, s. 77-78; Hayri Orhun vd., *Meşhur Valiler*, Ajans-Türk Matbaacılık, 1969, s. 285-288; Oral Onur, *Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri Edirne Yönetim Şekli ve Edirne Valileri*, Mart Matbaacılık, İstanbul, 2004, s. 65- 67; İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi – Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. ve II. Meşrutiyet*, Cilt: II, TBMM Vakfı Yayınları, s. 207-208; Özlem Ağırğan, *Dünden Bugüne Edirne İsimler Sözlüğü*, Ulusal Bellek Yayınları, Edirne, 2004, s. 90.

Meşrutiyet düşüncesine yeni insanlar kazandırma çabasında oldukları yönündedir³. Ancak Osmanlı Devleti'nin son yıllarıyla Millî Mücadele ve Cumhuriyet döneminin önemli isimlerinden biri olan Kazım Karabekir, Hacı Âdil Bey'in İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girişinin Meşrutiyet'in ilanından sonra olduğunu yazmakta ve II. Meşrutiyet'in ilan edildiği Temmuz 1908'den önce kendisine yapılan teklifi geri çevirdiğini belirtmektedir⁴. Bununla birlikte Hacı Âdil Bey'in kısa bir süre sonra Cemiyet'in en yüksek mevkilerinden birine yükseldiği de bilinen bir gerçektir. 1910 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yedi merkez-i umumî üyesinden biri de Hacı Âdil Bey'dir⁵. Sonuç olarak Hacı Âdil Bey, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra devlet kademesinde önemli görevler üstlenmeye başlamıştır. İlk olarak Edirne Valiliği ile başlayan bu dönem bir süre sonra siyasî bir mahiyet kazanmış ve iki ayrı dönem Dâhiliye Nâzırlığı görevinde bulunan Hacı Âdil Bey, sonrasında II. Balkan Savaşı sırasında düşman işgalinden kurtarılan Edirne'ye bir kez daha vali olarak atanmıştır. Hacı Âdil Bey I. Dünya Savaşı yıllarında ise Meclis-i Mebusan Reisliği görevini üstlenmiş, Mondros Mütarekesi'nden sonra ise Malta'ya sürgüne gönderilmiştir.

Birinci Edirne Valiliği (Eylül 1909 – Kasım 1910)

Osmanlı Devleti'nde ikinci kez meşrûti monarşi düzenine geçildiği 1908 yılına gelindiğinde Hacı Âdil Bey yaklaşık 20 yıllık devlet memuriyeti tecrübesi bulunan bir isim olarak nitelendirilebilir. 1890 yılında başlayan memuriyet kariyerinde Selanik Rûsûmat Nâzırlığı'na kadar yükselmiş olan Hacı Âdil Bey, II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra valilik görevine getirilmiştir. Dâhiliye Nezâreti Tensik Komisyonu'nun 8 Eylül 1909 tarihli kararı sonrasında Hacı Âdil Bey Edirne Valisi olarak atanmıştır⁶.

Hacı Âdil Bey'in Edirne'deki valilik dönemi yaklaşık 14 ay sürmüştür. Bu dönemde Edirne Vilayeti dâhilinde önemli bir inşaat faaliyeti yürütülmüş ve karakolhaneler, köprü ve yollar inşa edilmiştir. Edirne şehir merkezinde İstasyon Caddesi, İttihat ve Terakki Mektebi, Jandarma Mektebi gibi önemli yapılar yine bu dönemde inşa edilmiştir⁷. 1910 yılı sonlarına gelindiğinde Hacı Âdil Bey valilik görevini kendi isteği doğrultusunda sonlandırmıştır. Bu dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkez-i umumî azalığı ve umumî kâtipliği görevine seçilen Hacı Âdil Bey, parti içerisindeki yeni görevi dolayısıyla 28 Kasım 1910 tarihinde Edirne Valiliği görevinden istifa etmiştir⁸.

Birinci Dâhiliye Nâzırlığı (Ocak 1912 – Temmuz 1912)

İttihat ve Terakki içerisinde önemli bir göreve getirilmesi üzerine devlet görevinden istifa eden Hacı Âdil Bey sonraki dönemde siyasetin içerisinde daha çok görülmeye başlamıştır. Edirne Valiliği'nden istifa ettiği Kasım 1910'dan Dâhiliye Nâzırı olarak atandığı Ocak 1912'ye kadar geçen dönemde Hacı Âdil Bey'in İttihat ve Terakki yöneticiliği dışında bir görevi de mektep hocalığı olmuştur. Hacı Âdil Bey 14 Ocak 1911 – 22 Ocak 1912 tarihleri arasında Selanik Hukuk Mektebi'nde üçüncü sınıfların Usul-i Nikâh ve dördüncü sınıfların Usul-i Fıkıh derslerini okutmuştur⁹.

³ Polat Tuncer, "İttihatçı Cavid Bey - Liberal Mazlum", *Liberal Düşünce*, S. 34, Bahar 2004, s. 7.

⁴ Kazım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*, Emre Yayınları, İstanbul, trh., s. 180.

⁵ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 298. 1910 yılında Selanik'te düzenlenen İttihat ve Terakki Cemiyeti Kongresi'nde Hacı Âdil Bey, Dr. Nazım, Eyüb Sabri, Ömer Naci, Ziya, Hayri ve Midhat Şükrü Beyler merkez-i umumî üyesi olarak seçilmişlerdir. Ahmed Bedevî Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 496.

⁶ BOA. DH. SAİDd. 84/94. 9 Eylül 1908'de Dâhiliye Nâzırı tarafından Hacı Âdil Bey'e gönderilen telgrafla kendisine yeni görevi bildirilmiş ve en kısa sürede görevine başlaması istenmiştir. BOA. DH. MUİ. 8_2/48.

⁷ Onur, a.g.e., s. 64.

⁸ BOA. DH. SAİDd. 84/94.

⁹ BOA. DH. SAİDd. 84/94.

Bu dönemde siyasetteki ana gündem maddesi Trablusgarp Savaşı olmuştur. Osmanlı Devleti ile İtalya arasında başlayan savaş iç siyasette önemli gelişmelerin yaşanmasına neden olmuş ve bu süreç Hacı Âdil Bey'e bakanlık yolunu açmıştır. Osmanlı Devleti Trablusgarp Savaşı'na 1910 yılı Ocak ayında Roma sefirliği görevini bırakarak sadarete atanan İbrahim Hakkı Paşa'nın kurduğu kabine ile girmiştir. İbrahim Hakkı Paşa'nın kabinesinde Talat ve Cavid Beyler ile Rifat Paşa gibi İttihat ve Terakki'nin önde gelen isimleri de görev almıştır¹⁰. Ancak İtalyan yönetiminin bir nota ile Bâb-ı Âlî'den Trablusgarp topraklarının teslimini talep etmesi ve hemen ardından da başlayan işgal süreci üzerine İbrahim Hakkı Paşa sadrazamlık görevinden istifa etmiş ve hükûmet dağılmıştır¹¹. 5 Ekim 1911 günü yeni kabine Meclis-i Ayan Reisi Mehmed Said Paşa tarafından kurulmuş, kabinede İttihat ve Terakki mensubu üyeler de görev almıştır¹². Mehmed Said Paşa Ekim 1911'den Temmuz 1912'ye kadar hükûmette kalmıştır. Ancak bu dönem oldukça sıkıntılı geçmiştir. Nitekim Said Paşa 30 Aralık 1911 günü istifa etmiş¹³, ertesi gün yeni bir hükûmet kurmuştur¹⁴. Buna ilaveten 18 Ocak 1912'de Meclis-i Mebusan feshedilmiş ve seçim süreci başlatılmıştır¹⁵. Seçim kararı alınmasından sonra Said Paşa kabinesinde revizyona gidilmiş ve bu kapsamda 22 Ocak 1912 günü Hacı Âdil Bey Dâhiliye Nâzırı olarak atanmıştır¹⁶. Aynı gün akşamüzeri Mabeyn-i Hümâyûn'a giderek padişah V. Mehmed Reşad'ın huzuruna çıkan Hacı Âdil Bey yemin töreninin ardından göreve başlamıştır¹⁷. 23 Ocak günü bakanlığa giderek mesaisine başlayan Hacı Âdil Bey, ertesi gün sadrazam Said Paşa'nın konağında düzenlenen Meclis-i Vükelâ toplantısında ilk kez yer almıştır¹⁸.

Ülkenin seçim sürecine girdiği bir dönemde Dâhiliye Nâzırlığı makamına oturan Hacı Âdil Bey'in ilk büyük icraatı valililer alanında olmuştur. Ocak ayı sonunda Yanya, Hicaz, Konya, Adana ve Halep, arkasından Bitlis, Kastamonu, İstanbul, Selanik ve İşkodra'ya yeni valiler atanmıştır¹⁹. Şubat ayı başında da Aydın ve Suriye valileri değiştirilmiş, bu atamayı Trabzon valiliği izlemiştir²⁰. Hacı Âdil Bey'in ilk Dâhiliye Nâzırlığı dönemindeki en mühim faaliyeti şüphesiz ki gerçekleştirmiş olduğu Rumeli teftiş seyahati olmuştur. Arnavutluk'ta uzun bir süreden bu yana devam eden sorunların bizzat yerinde incelenmesi ve gerekli önlemlerin alınabilmesi adına 1912 yılı Şubat ayında bölgeye giden Hacı Âdil Bey yaklaşık 4 ay boyunca burada incelemelerde bulunmuştur.

16 Şubat 1912 Cuma günü, Sultan V. Mehmed Reşad'ın huzuruna çıkarak padişah ile son bir görüşme gerçekleştiren Hacı Âdil Bey, ertesi gün İstanbul'dan ayrılarak yola çıkmıştır²¹. Dış siyasette İtalya ile savaşın devam ettiği, içeride ise seçim sürecinin başladığı bir dönemde Osmanlı Devleti'nin içişlerinden

¹⁰ Zekeriya Kurşun, "İbrâhim Hakkı Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 21, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, s. 311.

¹¹ Enver Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. V, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, trh, s. 148.

¹² BOA. İ. DUİT. 8/42.

¹³ BOA. İ. DUİT. 8/47.

¹⁴ BOA. İ. DUİT. 8/48.

¹⁵ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. 4, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1955, s. 387, 521-522.

¹⁶ BOA. İ. DUİT. 8/49. Bu revizyon sürecinde Said Halim Paşa Şura-yı Devlet Reisliği'ne, Talat Bey de Posta ve Telgraf ve Telefon Nâzırlığı'na atanmışlardır. BOA. İ. DUİT. 8/51; 8/52.

¹⁷ *Tanîn*, No: 1218, 3 Safer 1330/23 Ocak 1912, s. 4. Hacı Âdil Bey'in bakanlık görevindeki maaşı 15.000 kuruştur. BOA. DH. SAİDd. 84/94.

¹⁸ *Tanîn*, No: 1219, 4 Safer 1330/24 Ocak 1912, s. 2; No: 1220, 5 Safer 1330/25 Ocak 1912, s. 3.

¹⁹ *Tanîn*, No: 1223, 8 Safer 1330/28 Ocak 1912, s. 3; No: 1225, 10 Safer 1330/30 Ocak 1912, s. 3.

²⁰ *Tanîn*, No: 1229, 14 Safer 1330/3 Şubat 1912, s. 2; No: 1232, 17 Safer 1330/6 Şubat 1912, s. 2.

²¹ *Tanîn*, No: 1243, 28 Safer 1330/17 Şubat 1912, s. 2; No: 1244, 29 Safer 1330/18 Şubat 1912, s. 3. Hacı Âdil Bey'in başkanlığında oluşturulan Rumeli ıslahatı komisyonunda görevlendirilen kişiler şunlardır: Jandarma Birinci Şube Müdürü Kaim-makam Halil Recai Bey, Erkân-ı Harbiye Beşinci Şube Müdürü Feyzi Bey, Adliye Nezâreti Umur-ı Cezaiye Müdürü Mazhar Bey, Nafia Nezâreti Turuk ve Maabir Müdürü Burhan Bey, Dâhiliye Nezâreti Hukuk Müşaviri Osman Bey, Bedii Nuri Bey, Mülkiye müfettişlerinden Haydar Bey ve Maliye Nezâreti memuru sıfatıyla Möşyö Gravis. *Tanîn*, No: 1241, 26 Safer 1330/15 Şubat 1912, s. 3.

sorumlu bakanı olarak Balkanlar'da yollara düşen Hacı Âdil Bey 24 Mart 1912 günü İşkodra'ya ulaşmıştır²². Hacı Âdil Bey'in buradaki ilk icraatı mevcut valinin görevden alınması ve yerine Miralay Rıza Bey'in tayin edilmesi olmuştur²³. Hacı Âdil Bey ve beraberindeki heyet, bir yandan ziyaret ettiği şehirlerde halk tarafından coşkulu şekilde karşılanmış diğer yandan yolculuk esnasında saldırıların da hedefi olmuştur. Mayıs ayında Ohri'den Resne'ye doğru ilerleyen heyet Bulgar çetelerinin yola koyduğu bombaya hedef olmuş, İpek civarında ve Luma'da da Arnavut çetecilerinin saldırılarına maruz kalmıştır²⁴. Buna rağmen Arnavutluk'ta bulunduğu dönemde yaşanan çatışmalar karşısında Hacı Âdil Bey güç kullanmaktan kaçınmış ve isyancılarla müzakereler yapılması ve silahsız bir uzlaşının sağlanması yolunda bir siyaset takip etmiştir²⁵.

Sonuç olarak Hacı Âdil Bey'in Şubat ayında başlayan Rumeli teftişi seyahati 29 Mayıs 1912 günü İstanbul'a geri dönmesi ile son bulmuştur. Başkente döner dönmez Sultan V. Mehmed Reşad'ın huzuruna çıkan Hacı Âdil Bey, seyahati ve izlenimleri hakkında padişaha bilgi vermiştir²⁶. Hacı Âdil Bey'in gerçekleştirdiği bu uzun soluklu teftiş seyahati neticesinde Rumeli'deki sorunlar devlet nezdinde bakan seviyesinde müşahede edilmiş ve çözümlerin de bizzat olay yerinde alınmasına çalışılmıştır. Bu seyahat sırasında bölgede birçok yerde hükûmet binaları, karakol, yol ve mektep inşasına karar verilmiş ve bu sayede hem asayişin sağlanması hem de imar yolu ile bölgenin kalkındırılması amaçlanmıştır²⁷. Bununla birlikte Hacı Âdil Bey'in seyahati sırasında bir takım yerel idarecilerin değiştirilmesi de Arnavutluk özelinde Balkanlardaki sorunların giderilmesi yolunda bir iyi niyet çabası olarak düşünülebilir.

Hacı Âdil Bey'in bu seyahati Meclis-i Mebusan'da da gündem konusu olmuştur. İstanbul'a döndükten hemen sonra parlamentonun 1 Haziran 1912 tarihli oturumunda kendisine yöneltilen soru karşısında söz alan Hacı Âdil Bey, iki ayrı oturumda uzun bir konuşma yaparak Arnavutluk bölgesindeki faaliyetleri, yaşanan sorunlar, alınan tedbirler hakkında bilgi vermiştir²⁸. Bu ziyarete dair eleştirel bir yaklaşım ise zamanlaması hususunda olmuştur. Osmanlı Devleti'nde seçim sürecinin yaşandığı bir dönemde Dâhiliye Nâzırı'nın Balkan coğrafyasında 4 aya yakın bir süre heyeti ile şehir şehir gezmesi bazı çevrelerde İttihat ve Terakki Fırkası'nın seçim propagandası olarak da yorumlanmıştır²⁹.

1912 yılı baharında gerçekleştirilen seçimlerin ardından İttihat ve Terakki Fırkası üyeleri Meclis-i Mebusan'da ezici bir üstünlük elde etmişlerdir. Hacı Âdil Bey de Gümölcine'den mebus seçilmiş ve parlamentoya girmeye hak kazanmıştır³⁰. Meclis-i Mebusan'ın bu yasama dönemi 18 Nisan 1912 günü başlamıştır³¹. Ancak yeni yasa dönemine girilmesine Said Paşa kabinesiyle girilmesine rağmen bu hükûmetin ömrü oldukça kısa olmuştur. Hükûmet içerisindeki anlaşmazlıklara binaen Temmuz 1912'de Harbiye Nâzırı Mahmud Şevket Paşa'nın istifası ile başlayan çözülme diğer bazı bakanların da görevlerinden ayrılması ile daha da derinleşmiş ve Sadrazam Said Paşa 16 Temmuz 1912 günü görevinden

²² *Tanîn*, No: 1282, 8 Rebülâhir 1330/27 Mart 1912, s. 1.

²³ *Tanîn*, No: 1284, 10 Rebülâhir 1330/29 Mart 1912, s. 2.

²⁴ Fevzi Çakmak, *Batı Rumeli'yi Nasıl Kaybettik?*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 8; Banu İşlet Sönmez, *II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 172-173.

²⁵ Sönmez, *a.g.e.*, s. 192.

²⁶ *Tanîn*, No: 1346, 13 Cemâziyelâhir 1330/ 30 Mayıs 1912, s. 3.

²⁷ Mesut Yavaş, "İkinci Meşrutiyet Dönemi Basınına Göre Dahiliye Nazırı Hacı Adil Bey ve Islahat Heyeti'nin Rumeli'deki Faaliyetleri", *Route Educational and Social Science Journal*, C. 3, S. 5, Aralık 2016, s. 223-225.

²⁸ Hacı Âdil Bey'in Meclis-i Mebusan'daki konuşmasının tam metni için bkz. *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (M.M.Z.C.)*, Devre: 2, İçtima Senesi: 1, C. 1, 19 Mayıs 1328, s. 144-145, 175-185. Arnavutluk meselesi Temmuz ayı başında da Meclis'in gündemine gelmiş ve Hacı Âdil Bey bir kez daha konu ile ilgili mebuslara izahatta bulunmuştur. *M.M.Z.C.*, Devre: 2, İçtima Senesi: 1, C. 1, 13 Haziran 1328, s. 515; *M.M.Z.C.*, Devre: 2, İçtima Senesi: 1, C. 2, 25 Haziran 1328, s. 126-160.

²⁹ Sönmez, *a.g.e.*, s. 172.

³⁰ *BOA. DH. SAİDd.* 84/94.

³¹ *M.M.Z.C.*, Devre: 2, İçtima Senesi: 1, C. 1, 5 Nisan 1328, s. 1.

istifa etmiştir³². Bu gelişme üzerine Hacı Âdil Bey'in bakanlık görevi de sona ermiştir. Hacı Âdil Bey'in Ocak-Temmuz 1912 tarihleri arasını kapsayan birinci Dâhiliye Nâzırlığı dönemini yoğun bir biçimde Arnavutluk meselesi ile iştilig ederek geçirdiği görülmektedir.

İkinci Dâhiliye Nâzırlığı (Ocak 1913-Haziran 1913)

Said Paşa hükûmetinin görevinin sona ermesinden sonra siyasi faaliyetlerini Gümülcine mebusu sıfatıyla sürdüren Hacı Âdil Bey, bu dönemde İttihat ve Terakki Fırkası adına önemli roller üstlenmiştir. Öyle ki, Said Paşa sonrasında kurulacak yeni hükûmetin oluşumu sürecinde sadaret makamı için öne çıkan isim deneyimli Osmanlı siyasetçilerinden biri olan Kıbrıslı Mehmed Kamil Paşa olurken; İttihat ve Terakki Fırkası bu ismin sadrazamlığına muhalefet etmiştir. Yeni sadrazamın belirlenmesi sürecine müdahil olmak isteyen İttihatçılar adına Talat Bey, Hacı Âdil Bey ve Doktor Rüsûhî (Dikmen) Bey'den oluşan bir heyet Sultan V. Mehmed Reşad'ın mabeyn başkâtibi Halit Ziya (Uşaklıgil) Bey ile görüşmüş ve Kamil Paşa yerine daha ılımlı bir ismin sadarete getirilmesi için uğraş vermişlerdir. Bu görüşmenin etkisi ne kadardır bilinmez ancak Said Paşa'dan sonra kurulan yeni hükûmetin lideri İttihat ve Terakki Fırkası'nın muhalefet ettiği Kamil Paşa değil dönemin Meclis-i Ayan Reisi Gazi Ahmed Muhtar Paşa olmuştur³³. Ancak Gazi Ahmed Muhtar Paşa tarafından kurulan bu hükûmetin ömrü oldukça kısa olmuştur. Temmuz ayında kurulan hükûmetin görevi Eylül ayında başlayan I. Balkan Harbi'nde alınan mağlubiyetlerin ardından 29 Ekim 1912'de son bulmuştur³⁴.

Gazi Ahmed Muhtar Paşa hükûmetinin de kısa ömürlü olması üzerine 30 Ekim günü kurulan yeni kabinenin lideri İttihat ve Terakki Fırkası'nın muhalefet ettiği Mehmed Kamil Paşa olmuştur³⁵. Ancak Kamil Paşa'nın görev süresi de birkaç aydan ibaret kalacaktır. Çünkü Balkan Savaşı'nda Osmanlı ordusunun Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan ve Karadağ'dan mürekkep ittifak karşısında beklenen zaferleri elde edememesi ve 1913 yılı başında Londra'da gerçekleştirilen müzakere sürecinde Balkan devletlerinin aşırı talepleri karşısında Kamil Paşa'nın köşeye sıkışması, iç siyaset açısından bir hükûmet darbesinin doğmasına neden olmuştur³⁶. Kurulduğu andan beri Kamil Paşa hükûmetine muhalif olan İttihat ve Terakki Fırkası yönetimi, Londra'da yürütülen diplomatik temaslardan rahatsızlık duymuş, bu durum Osmanlı iç siyasetinde büyük bir dönüm noktasının yaşanmasına neden olmuştur. Baskından önce aralarında Hacı Âdil Bey'in de bulunduğu fırkanın önde gelen idarecileri iki defa bir araya gelerek siyasi gelişmeleri değerlendirmiş ve çare olarak hükûmetin cebren değiştirilmesine karar kılmışlardır. Sonuç olarak 23 Ocak 1913 günü Enver Bey'in liderliğini yaptığı bir grup Bâb-ı Âlî'ye doğru harekete geçerek kabine toplantısını basmış ve sadrazam Kamil Paşa'yı silah zoruyla istifa ettirmiştir. Harbiye Nâzırı Nazım Paşa ile birlikte 13 kişinin hayatını kaybettiği bu baskının akabinde Kamil Paşa'dan alınan istifa yazısı ile Bâb-ı Âlî'den ayrılan Enver ve Talat Beyler Dolmabahçe Sarayı'na giderek Sultan V. Mehmed Reşad'ın huzuruna çıkmış ve Mahmud Şevket Paşa'nın sadarete atanması kararını padişaha onaylatmıştır³⁷.

Mahmud Şevket Paşa tarafından kurulan yeni hükûmetin Dâhiliye Nâzırı Hacı Âdil Bey olmuştur. Kabinede Şura-yı Devlet Reisliği'ne Said Halim Paşa, Evkaf Nâzırlığı'na Hayri (Ürgüplü) Bey, Hariciye Nâzırlığı'na

³² Danişmend, *a.g.e.*, s. 386-388.

³³ Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, C. 3, Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1941, s. 46-49.

³⁴ Rifat Uçarol, "Gazi Ahmed Muhtar Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 13, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, s. 447.

³⁵ BOA. İ. DUİT. 8/72.

³⁶ I. Balkan Savaşı sırasında mütareke imzalanarak 1913 yılı başında Londra'da gerçekleştirilen müzakereler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Necdet Hayta, *Balkan Savaşı'nın Diplomatik Boyutu ve Londra Büyükelçiler Konferansı (17 Aralık 1912-11 Ağustos 1913)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2008.

³⁷ Vahdettin Engin, "Meclis'in Hakgetire Olduğu Günlerde Hükümetleri Silahla Değiştirdik", *Hürriyet Tarih*, 25 Mayıs 2005, s. 8 – 10; Erhan Afyoncu vd., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri İsyanlar ve Darbeler*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 279-282.

(vekâleten) eski Atina sefiri Muhtar Bey, Maârif Nâzırlığı'na Şükrü Bey, Posta ve Telgraf Nâzırlığı'na da Oskan Efendi olmuştur. Mahmud Şevket Paşa sadrazamlık ile birlikte Harbiye Nâzırlığı görevini de üstlenmiştir³⁸.

Bâb-ı Âlî Baskını sonrasında kurulan bu hükûmetin ana gündemi Balkanlarda devam eden savaş olmuştur. Edirne başta olmak üzere Trakya topraklarının kaybedileceği tezi üzerine gerçekleştirilen hükûmet darbesi sonrasında kurtarıcı olarak iş başına gelen Mahmud Şevket Paşa hükûmeti de savaş meydanındaki kötü gidişi durduramamıştır. Bu dönemde kabine içerisinde de bazı huzursuzlukların yaşandığı görülmektedir. Kurulduğu günden başlayarak kabine içerisinde savaşın gidişatı ve diplomatik müzakereler hususunda görüş ayrılıkları yaşanmıştır. Mahmud Şevket Paşa ordunun içinde bulunduğu durum ve düşman kuşatması altında bulunan kentlerin vaziyetinden dolayı en kısa sürede barış antlaşmasının imzalanmasından yana bir tavır alırken, Hacı Âdil Bey'in de aralarında yer aldığı bazı bakanlar ise bu politikaya karşı çıkmışlardır³⁹. Yaşanan anlaşmazlıklar üzerine Hacı Âdil Bey, 9 Şubat 1913 günü Sadrazam Mahmud Şevket Paşa ile bir görüşme gerçekleştirmiş ve görevinden ayrılmak istediğini bildirmiştir. Ancak Sadrazam Hacı Âdil Bey'i bu kararından vazgeçirmiştir. Benzer bir durum 19 Şubat tarihinde bir kez daha yaşanmış ve yapılan görüşmede Mahmud Şevket Paşa bir kez daha Hacı Âdil Bey'i istifa kararından vazgeçirmiştir⁴⁰. Neticede taraflar arasındaki müzakerelerden bir sonuç elde edilememesi üzerine Şubat 1913'te yeniden başlayan savaşta 6 Mart'ta Yanya, 26 Mart'ta Edirne, 23 Nisan'da da İşkodra düşman eline geçmiş ve 30 Mayıs 1913 günü imzalanan Londra Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin batı sınırı Midye-Enez hattına kadar gerilemiştir⁴¹.

Birinci nâzırlığı döneminde kapsamlı bir vali değişimine imza atan Hacı Âdil Bey, bu seferki nâzırlığı döneminde de valilikler meselesine yoğunlaşmıştır. Valilerin yetkilerini arttıran ve mali açıdan imkânlarını arttıran bir kanun hazırlanmıştır. Hacı Âdil Bey'in deyimiyle "mühim bir hadise" olarak değerlendirilen bu çalışma için 7 kişilik bir komisyon kurulmuştur⁴². Yapılan hazırlıkların ardından 15 Mart 1913 günü "İdâre-i Umûmiyye-i Vilâyât Kanûn-ı Muvakkati" yayımlanmıştır⁴³. Bununla birlikte bu dönemde gündeme gelen bir diğer mesele ise Doğu Anadolu'daki ıslahat olmuştur. Nisan 1913'te Anadolu'nun doğu ve kuzeyindeki bölgelerde bulunan jandarma alaylarına birer İngiliz tayin edilmesi, bu bölgedeki müfettişliklerde nafia, orman, ziraat ve adliye işleri için birer müfettişin de İngiltere hükûmetinden talep edilmesi gündeme gelmiştir⁴⁴. Buna karşılık Mayıs 1913'te Tanin Gazetesinde çıkan bir haberde de Dâhiliye Nâzırı Hacı Âdil Bey, Doğu Anadolu'daki ıslahatla ilgili olarak alınan kararların yakında bir irade-i seniyye ile yayınlanacağını ifade ederek bölgeye bir komisyon gönderileceğini ancak ilgili komisyonun üyelerinin henüz belirlenmediğini ifade etmiştir. Ancak bir süre sonra yayımlanan bir başka haberde Doğu Anadolu'ya ıslahat komisyonu gönderilmesinden vazgeçildiği yolunda haberler çıkmıştır⁴⁵.

³⁸ BOA. İ. DÜİT. 8/79; BEO. 4136/310183.

³⁹ M. Naim Turfan, *Jön Türklerin Yükselişi*, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 330.

⁴⁰ Murat Bardakçı, *Mahmud Şevket Paşa'nın Sadaret Günlüğü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s. 50, 57-58.

⁴¹ Cevdet Küçük, "Balkan Savaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 5, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, s. 24.

⁴² Erkan Tural, *Son Dönem Osmanlı Bürokrasisi: II. Meşrutiyet Dönemi'nde Bürokratlar, İttihatçılar ve Parlamenterler*, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2009, s. 210, 269.

⁴³ Bu kanun ile ilgili olarak yapılmış çalışma için bkz. Yüksel Kaştan, "Osmanlı Devleti'nde '1913 Tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanun-i Muvakkati' İle Vilayet Yönetiminin Yeniden Yapılandırılması", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 2, Ocak 2016, ss. 78-98.

⁴⁴ Bardakçı, *a.g.e.*, s. 154.

⁴⁵ Recep Karacakaya, *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 2001, s. 90-91.

1913 yılı Ocak ayında kanlı bir hükûmet darbesinden sonra kurulan Mahmud Şevket Paşa hükûmeti aynı yılın Haziran ayında yaşanan kanlı bir suikast neticesinde son bulmuştur. 11 Haziran 1913 günü sadrazam Mahmud Şevket Paşa'yı taşıyan araç Bayezid'de bulunduğu sırada silahlı saldırının hedefi olmuş ve kurşunların hedefi olan Mahmud Şevket Paşa bu suikast neticesinde hayatını kaybetmiştir⁴⁶. Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesinin ardından yeni hükûmet Said Halim Paşa tarafından kurulmuştur. 17 Haziran'da kurulan yeni hükûmette Dâhiliye Nâzirliği görevi Talat Bey'e verilmiştir⁴⁷. Böylece Hacı Âdil Bey'in ikinci dönem bakanlık görevi de sona ermiştir. Bununla birlikte yeni hükûmetin kurulduğu gün, 17 Haziran 1913 günü, hizmetlerinden dolayı birinci dereceden Mecîdî Nişânı ita olunmuştur⁴⁸.

İkinci Edirne Valiliği (Temmuz 1913 – Ekim 1915)

Said Halim Paşa hükûmetinin kurulmasının ardından kabine dışı kalan Hacı Âdil Bey bir müddet sonra yeniden devlet görevine atanmıştır. Yeni hükûmet kurulduktan çok kısa bir süre sonra II. Balkan Savaşı patlak vermiş ve Yunanistan, Romanya, Sırbistan ve Karadağ'ın oluşturduğu yeni Balkan bloku bir diğer Balkan devleti olan Bulgaristan'a savaş ilan edince Osmanlı Devleti için 30 Mayıs 1913 tarihli Londra Antlaşması neticesinde kaybedilen Doğu Trakya topraklarının yeniden ele geçirilmesi imkânı ortaya çıkmıştır. II. Balkan Savaşı'nın doğurduğu yeni siyasi ve askeri konjonktürden yararlanan Osmanlı Devleti Temmuz 1913'te gerçekleştirilen bir askeri harekât neticesinde Edirne, Kırklareli ve Tekirdağ'ı yeniden Osmanlı hâkimiyetine kazandırmıştır⁴⁹. 26 Mart 1913 günü Bulgar işgaline giren kentin yeniden Osmanlı hâkimiyeti altına alınması üzerine 22 Temmuz 1913 tarihinde Hacı Âdil Bey Edirne Valiliği görevine atanmıştır⁵⁰. Böylece Hacı Âdil Bey, 1910 yılı Kasım ayında ayrıldığı görevine yaklaşık 3 yıl sonra geri dönmüştür. Ancak bu görev döneminin ilkine göre daha zorlu olduğu görülmektedir. Çünkü Hacı Âdil Bey'i bu sefer Balkan Savaşı sırasında büyük zarar gören ve sonrasında da kısa süreli de olsa Bulgar işgali dönemi yaşayan bir Edirne Vilayeti beklemektedir. Bununla birlikte 1914 yılında I. Dünya Savaşı'nın başlaması da bir başka zorluk olarak ortaya çıkmıştır.

22 Temmuz tarihindeki atama kararının ardından aynı gün gece saatlerinde Edirne'ye atanan diğer memurlar ile birlikte trene binerek yola çıkan Hacı Âdil Bey⁵¹ Edirne'de coşkulu bir şekilde karşılanarak görevine başlamıştır⁵². Hacı Âdil Bey ve maiyetini karşılamak için düzenlenen törende şehir bayraklarla süslenmiş, Osmanlı hava kuvvetlerine bağlı bir uçak ise Dimetoka istikametinden Edirne'ye doğru gelerek şehrin üzerinde bir gösteri uçuşu sergilemiştir⁵³.

Savaşın yaralarının sarılması adına çalışmalar yürüten Hacı Âdil Bey, vilayet genelinde yaptırdığı hasar tespitine göre Edirne Vilayeti'nde 30.000'in üzerinde ev yıkılmıştır⁵⁴. Bu kapsamda yıkılan evlerin yeniden inşasına çalışılmış, yardıma muhtaç halka ve göçmenlere yardımlarda bulunulmuş, savaş nedeniyle evlerini terk etmek zorunda kalanların yeniden Edirne'ye dönmeleri için çalışmalar yürütülmüş ve halkın yeniden ekonomik gelir elde edebilmesi için köylüye tohum, tarım aleti ve çift hayvanları dağıtılmıştır. Hacı Âdil Bey birinci valilik döneminde olduğu gibi bu sefer de şehrin bayındırlık-imarı ile ilgilenmiştir. Savaşlarda şehir

⁴⁶ Mahmud Şevket Paşa'ya düzenlenen suikast ile ilgili bilgi için bkz. Togay Seçkin Birbudak, "Osmanlı Basınında Mahmud Şevket Paşa Suikastı", *Bilgi*, S. 65, Bahar 2013, ss. 69-94.

⁴⁷ BOA. İ. DUİT. 8/87.

⁴⁸ BOA. İ. TAL. 483/45; MV. 231/202; DH. SAİDd. 84/94.

⁴⁹ Necdet Hayta – Togay Seçkin Birbudak, *Balkan Savaşları'nda Edirne*, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2016, s. 119-126.

⁵⁰ BOA. İ. MMS. 168/4; BEO. 4198/314814.

⁵¹ BOA. MV. 187/13; BEO. 4272/320376

⁵² *Tanin*, No: 1672, 12 Temmuz 1329 / 25 Temmuz 1913, s. 1.

⁵³ *İkdam*, No: 5902, 14 Temmuz 1329 / 27 Temmuz 1913, s. 1.

⁵⁴ Mehmet Yılmaz, *Balkan Savaşı'ndan Sonra Türkiye'den Yunanistan'a Rum Göçleri*, *Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 10, 2001, s. 21.

düşenlerin çocuklarına yardım için Dârüleytâm Çarşısı inşa edilmiş, Edirne-İstanbul arasında telgraf telefon hattı tesis edilmiş, Edirne Gar binası bu dönemde tamamlanmıştır. Ayrıca Edirne-Karaağaç Yolu üzerine Balkan Savaşı Şehitliği anıtı inşa edilmiştir. Ayrıca vilayet genelinde bazıları yatılı olmak üzere yeni okullar, hastaneler yapılmış, kazalarda hükûmet binaları inşa edilmiş, vilayet genelindeki yollar tamir ve inşa edilmiştir⁵⁵. Hacı Âdil Bey Edirne Valiliği görevinde bulunduğu dönemde ordunun ihtiyaçlarının karşılanması hususunda göstermiş olduğu başarılarından dolayı 13 Haziran 1915'te Muhârebe Altın Liyâkat Madalyası ile de ödüllendirilmiştir⁵⁶.

Hacı Âdil Bey ikinci Edirne Valiliği döneminin sonlarında bir silahlı saldırıya uğramış ve bu olayda evladını kaybetmiştir. 23 Ağustos 1915 günü Kırkkilise (Kırklareli) Sancağı Demirköy Kazası'nda bulunan bir caminin açılış törenine katılan Hacı Âdil Bey ve beraberindekiler dönüş yolunda Bulgar çetecilerinin saldırısına uğramışlardır. Bugün "vali mezarı" olarak adlandırılan mevkide yaşanan çatışmada araç şoförü yaralanmış ancak atılan kurşunlardan biri Hacı Âdil Bey'in oğlunu şehit etmiştir⁵⁷. Hacı Âdil Bey'in bu terör saldırısı sonucunda şehit düşen evladı Selimiye Camii'ne defnedilmiştir⁵⁸.

Bursa Mebusluğu ve Meclis-i Mebusan Reisliği (Ekim 1915 – Aralık 1918)

Edirne'nin düşman işgalinden kurtarılmasının ardından Temmuz 1913'te valilik görevine getirilen Hacı Âdil Bey, 1915 yılı Ekim ayına bu görevini sürdürmüştür. Bu tarihten itibaren Hacı Âdil Bey bir kez daha İstanbul'a gelmiş ve hayatının bundan sonraki üç yılını Bursa milletvekili ve Meclis-i Mebusan Reisi olarak sürdürmüştür. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na dâhil olduğu ve bir çok cephede mücadele verdiği bir dönemde Osmanlı Parlamentosu'na Hacı Âdil Bey başkanlık etmiştir.

25 Ekim 1915 günü gerçekleştirilen Meclis-i Mebusan'ın 41. oturumunda mutasarrıflık görevine atanan Bursa mebusu Raif Bey'in yerine Hacı Âdil Bey seçilmiştir. Aynı gün Hariciye Nâzırlığı görevine getirilen Halil (Menteşe) Bey'den boşalan Meclis-i Mebusan Reisliği görevi için seçim gerçekleştirilmiş ve kullanılan 153 oyun 128'ini alan Hacı Âdil Bey parlamento'ya girdiği gün Meclis Başkanlığı görevini de üstlenmiştir⁵⁹. Meclis-i Mebusan'ın 28 Ekim tarihli oturumunda başkanlık makamına oturan Hacı Âdil Bey bir teşekkür konuşması yaparak görevine başlamıştır⁶⁰. Hacı Âdil Bey'in 1915 yılı Ekim ayında başlayan Meclis-i Mebusan Reisliği görevi fiilen 1 Ekim 1918 tarihine kadar devam etmiştir. Hacı Âdil Bey'in Meclis-i Mebusan Reisliği görevini yürüttüğü dönemdeki vekili Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey olmuştur. Toplam 4 yasama yılında (içtima senesi) bu görevi yürüten Hacı Âdil Bey'in dönemlere göre görev süreleri ve Meclis Başkanlığı seçimlerinde aldığı oylar aşağıdaki tabloda sunulmaktadır⁶¹:

⁵⁵ Onur, *a.g.e.*, s. 67; Aldan, *a.g.e.*, s. 78; Orhun vd., *a.g.e.*, s. 286-287.

⁵⁶ BOA. İ. TAL. 502/2; DH. KMS. 32/59.

⁵⁷ Aldan, *a.g.e.*, s. 79. Onur, söz konusu olayın Kırklareli'ndeki şose yolun inşasını denetlemek üzere gerçekleştirilen bir seyahat sırasında gerçekleştiğini belirtmektedir. Onur, *a.g.e.*, s. 64.

⁵⁸ Onur, *a.g.e.*, s. 64.

⁵⁹ M.M.Z.C., Devre: 3, İçtima Senesi: 1, C. 1, 12 Teşrîn-i Evvel 1331, s. 566-567.

⁶⁰ M.M.Z.C., Devre: 3, İçtima Senesi: 1, C. 1, 15 Teşrîn-i Evvel 1331, s. 584.

⁶¹ M.M.Z.C., Devre: 3, İçtima Senesi: 1, C. 1, 12 Teşrîn-i Evvel 1331, s. 566; M.M.Z.C., Devre: 3, İçtima Senesi: 1, C. 1, 31 Teşrîn-i Evvel 1331, s. 729; M.M.Z.C., Devre: 3, İçtima Senesi: 2, C. 1, 1 Teşrîn-i Sâni 1331, s. 4; M.M.Z.C., Devre: 3, İçtima Senesi: 2, C. 2, 29 Şubat 1331, s. 498; M.M.Z.C., Devre: 3, İçtima Senesi: 3, C. 1, 1 Teşrîn-i Sâni 1332, s. 5; M.M.Z.C., Devre: 3, İçtima Senesi: 3, C. 3, 31 Mart 1333, s. 444; M.M.Z.C., Devre: 3, İçtima Senesi: 4, C. 1, 1 Teşrîn-i Sâni 1333, s. 4; M.M.Z.C., Devre: 3, İçtima Senesi: 4, C. 1, 8 Teşrîn-i Sâni 1333, s. 8-9

Meclis-i Mebusan Faaliyet Dönemleri			Meclis-i Mebusan Faaliyet Tarihleri		Meclis-i Mebusan Reisliği Seçim Sonuçları	
Devresi	İçtima Senesi	Birleşim (İnikad) Sayısı	Başlangıç	Bitiş	Kullanılan Oy	(Hacı Âdil Bey) Aldığı Oy
3	1	48 ⁶²	25 Ekim 1915	13 Kasım 1915	153	125
3	2	44	14 Kasım 1915	13 Mart 1916	162	151
3	3	63	14 Kasım 1916	31 Mart 1917	132	102
3	4	79	1 Kasım 1917	31 Mart 1918	133	92

I. Dünya Savaşı'nın devam ettiği ve Osmanlı Devleti'nin birçok cephede var olma mücadelesi verdiği bir dönemde Osmanlı Parlamentosu'na başkanlık eden Hacı Âdil Bey, yasama faaliyetleri sırasındaki görüşmeler dışında her yasama döneminin ilk ve son oturumlarında vekillere hitaben birer konuşma yapmıştır. Meclis'in açılış oturumlarında yapılan seçim sürecinin ardından söz aldığı dönemde nezaketle mebuslara şükranlarını bildiren Hacı Âdil Bey'in bu konuşmalarının tamamında iki ana gündem maddesi dikkati çekmektedir. Hacı Âdil Bey'in hemen tüm nutuklarında dikkati çeken ilk husus başkanlık ettiği parlamentonun gerçekleştirmiş olduğu yasama faaliyetleri olmuştur. Konuşmalarında bu faaliyetlerin önemine dikkat çekmiş ve bazı dönemlerde sayısal istatistiklere de yer vermiştir. Hacı Âdil Bey'in yasama başlangıç ve bitiş dönemi konuşmalarında mutlaka değindiği diğer husus ise savaş gelişmeleri olmuştur. Ülkenin içinde bulunduğu durum, düşman ordularının saldırıları karşısında Osmanlı ordusunun vermiş olduğu azim dolu mücadelelere vurgu yapan Hacı Âdil Bey, bütün konuşmalarında ümitvar bir biçimde Osmanlı ordusuna ve milletine muzafferiyetler dilemekten geri durmamıştır⁶³.

1913 yılı Haziran ayında Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesinin ardından göreve gelen Said Halim Paşa'nın 3 Şubat 1917 günü sadrazamlık görevinden istifa etmesi üzerine Hacı Âdil Bey'in yaklaşık 15 aydan bu yana sürdürdüğü Meclis-i Mebusan Reisliği görevinden ayrılması gündeme gelmiştir. Said Halim Paşa'nın istifasının ardından Hacı Âdil Bey'in de üyesi olduğu İttihat ve Terakki Fırkası Merkez-i Umumî heyeti sadrazam adayı olarak Talat Bey'de karar kılmıştır. Aynı gün Sultan V. Mehmed Reşad'ın huzuruna çıkan Said Halim Paşa da istifa kararını padişah ile paylaşırken yeni dönem için Talat Bey'in ismini önermiştir⁶⁴. Bu sırada kuracağı kabine için çalışmalarına başlayan Talat Bey alternatif kabine listeleri oluşturmaya başlamıştır. Çoğu bakanlık için dört, hatta bazı bakanlıklar için beş alternatifin oluşturulduğu kabine listelerinin birinde Ziraat Nâzırı olarak Hacı Âdil Bey'in de adı yer almıştır⁶⁵. Ancak 4 Şubat 1917 günü Talat Paşa tarafından kurulan yeni kabinede Hacı Âdil Bey yer almamış ve kendisi Meclis Başkanlığı görevine devam etmiştir⁶⁶.

⁶² Hacı Âdil Bey söz konusu yasama yılının 41. birleşiminde yapılan seçim sonrasında Meclis-i Mebusan Reisi seçilmiş ve bu yasama döneminin 41-48. birleşimleri arasında görev yapmıştır.

⁶³ Hacı Âdil Bey'in söz konusu konuşmalarının tam metni için bkz. *M.M.Z.C.*, Devre: 3, İçtima Senesi: 2, C. 1, 1 Teşrin-i Sâni 1331, s. 5; *M.M.Z.C.*, Devre: 3, İçtima Senesi: 2, C. 2, 29 Şubat 1331, s. 497-498; *M.M.Z.C.*, Devre: 3, İçtima Senesi: 3, C. 1, 5 Teşrin-i Sâni 1332, s. 14; *M.M.Z.C.*, Devre: 3, İçtima Senesi: 3, C. 3, 31 Mart 1333, s. 442-444; *M.M.Z.C.*, Devre: 3, İçtima Senesi: 4, C. 1, 10 Teşrin-i Sâni 1333, s. 18-19; *M.M.Z.C.*, Devre: 3, İçtima Senesi: 4, C. 3, 31 Mart 1334, s. 532-533.

⁶⁴ Mustafa Ragıp Esatlı, *İttihat ve Terakki'nin Son Günleri*, Bengi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 336-337.

⁶⁵ Murat Bardakçı, *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi*, Everest Yayınları, İstanbul, 2008, s. 171.

⁶⁶ *BOA. İ. DÜİT. 9/1.*

Hacı Âdil Bey, Kasım 1916-Mart 1917 tarihleri arasına tekabül eden üçüncü yasama yılı içerisinde Alman parlamentosu Reichstag'ın başkanı Johannes Kaempf'in davetlisi olarak Almanya'ya gitmiştir⁶⁷. I. Dünya Savaşı'nda ittifak kuran devletlerin parlamento başkanlarının bir araya geldiği bu ziyaretin ardından yurda dönen Hacı Âdil Bey Meclis-i Mebusan'ın 15 Şubat 1917 günü oturumunda Almanya ziyaretine dair milletvekillerine hitaben bir konuşma yapmıştır. Müttefik devletler arasındaki birlikteliğin bir göstergesi olarak gerçekleşen bu ziyaretinde büyük bir nezaketle karşılandığını ifade eden Hacı Âdil Bey, temasları sırasında Alman Genelkurmay Başkanı Mareşal Paul von Hindenburg da dâhil olmak üzere Osmanlı ordusunun kahramanlıklarına dair övgü dolu sözler dinlediğini ifade etmiştir⁶⁸.

1 Ekim 1918 tarihinde Osmanlı Meclis-i Mebusan Meclisi beşinci yasama yılı faaliyetlerine başlamıştır. Söz konusu tarihte gerçekleştirilen oturumda Meclis Başkanlığı seçimleri gerçekleştirilmiş ve Hacı Âdil Bey'in aday olmadığı seçimlerde Mentеше Mebusu Halil Bey Meclis-i Mebusan Reisliği'ne seçilmiştir⁶⁹. Böylece Hacı Âdil Bey'in Ekim 1915'ten bu yana sürdürdüğü Meclis Başkanlığı görevi sona ermiştir. Bununla birlikte 21 Aralık 1918 günü Meclis-i Mebusan'ın feshi kararı alınmış ve ülkenin seçim sürecine girmesi ile birlikte Hacı Âdil Bey'in milletvekilliği de son bulmuştur⁷⁰.

Hacı Âdil Bey Meclis-i Mebusan Reisliği görevinde bulunduğu dönemde biri yerli biri yabancı iki önemli nişana layık görülmüştür. 8 Temmuz 1916 günü yayımlanan bir irâde ile Hacı Âdil Bey padişah tarafından birinci rütbeden Osmânî Nişânı'na layık görülmüştür⁷¹. Hacı Âdil Bey'e verilen bir diğer nişan ise birinci rütbeden Alman Aigle Rouge Nişânı olmuştur. Alman İmparatoru II. Wilhelm tarafından Hacı Âdil Bey'e verilen bu nişanın kabulüne 1 Mayıs 1917 tarihinde yayımlanan irâde ile izin verilmiştir⁷².

Malta'ya Sürgüne Gönderilmesi

1918 yılı sonuna gelindiğinde durum Osmanlı Devleti için oldukça kötü bir hal almıştır. Yaklaşık 4 yıl boyunca devam eden I. Dünya Savaşı sonunda imzalanan Mondros Mütarekesi'nden sonra Osmanlı toprakları işgallere maruz kalmaya başlamıştır. İtilaf devletlerinin zaferi ile neticelenen bu savaş 1913 yılından bu yana Osmanlı Devleti'nde siyasetin ana aktörü konumunda olan İttihat ve Terakki Fırkası'nın da sonunu getirmiştir. 1918 yılı Ekim ayı başında Talat Paşa sadrazamlıktan istifa etmiş, 30 Ekim günü imzalanan Mondros Mütarekesi'nden hemen sonra da Enver, Talat ve Cemal Paşaların da aralarında bulunduğu birçok İttihat ve Terakki idarecisi yurt dışına firar etmişlerdir⁷³. Bu gelişmelerden kısa bir süre sonra ülkede toplu tutuklamalar ve sürgünler dönemi; Meclis-i Mebusan Reisliği ve milletvekilliği görevlerinden ayrılan Hacı Âdil Bey için de akıbeti meçhul günler başlamıştır.

1919 yılının ilk aylarında İttihat ve Terakki mensubu birçok kişi tutuklanmaya başlamış, bu kapsamda 30 Ocak 1919'da Hacı Âdil Bey'in de aralarında yer aldığı 27 kişi tutuklanmıştır⁷⁴. Şubat ayı boyunca Sirkeci Sansaryan Hanı'nda bulunan polis merkezine tutulan Hacı Âdil Bey ve beraberindekiler 1 Mart günü buradan alınarak Bekirağa Bölüğü'ne nakledilmişlerdir⁷⁵. Bekirağa Bölüğü'nde geçen 3 ayın ardından Hacı Âdil Bey ile birlikte toplam 78 tutuklu İngilizler tarafından Malta'ya gönderilmiştir. 28 Mayıs 1919 günü Princess Ena isimli bir İngiliz donanma gemisi ile yola çıkan tutuklular ertesi gün Limni Adası'ndaki

⁶⁷ M.M.Z.C., Devre: 3, İçtima Senesi: 3, C. 1, 31 Kânûn-ı Evvel 1332, s. 339.

⁶⁸ M.M.Z.C., Devre: 3, İçtima Senesi: 3, C. 2, 2 Şubat 1332, s. 178-179.

⁶⁹ M.M.Z.C., Devre: 3, İçtima Senesi: 5, C. 1, 1 Teşrîn-i Evvel 1334, s. 3.

⁷⁰ Danişmend, a.g.e., s. 455.

⁷¹ BOA. İ. DUİT. 62/16; MV. 243/90.

⁷² BOA. İ. DUİT. 72/27; BEO. 4467/335009.

⁷³ Danişmend, a.g.e., s. 448-451.

⁷⁴ Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, C. 5, Baha Matbaası, İstanbul, 1965, s. 1507.

⁷⁵ Hilmi Bengi, *Gazeteci, Siyasetçi ve Fikir Adamı Olarak Hüseyin Cahit Yalçın*, Atatürk Araştırma Yayınları, Ankara, 2000, s. 164.

Mondros Limanı'na varmışlardır. Mondros'ta Hacı Âdil Bey'in de aralarında bulunduğu 12 kişi gemiden indirilmiş, kalan tutuklular Malta'ya gönderilmiştir⁷⁶. Yaklaşık 4 ay bu adada tutulan Hacı Âdil Bey ve beraberindekiler 18 Eylül 1919 günü adadan alınmış ve 21 Eylül günü Malta'ya ulaşmışlardır⁷⁷. Malta'ya ulaştıkları vakit Hacı Âdil Bey'e, sürgüne gönderilen her Osmanlı vatandaşına verildiği gibi, bir numara verilmiştir. Hacı Âdil Bey'in Mayıs 1921'e kadar yaklaşık 20 ay sürecek olan bu sürgün dönemindeki numarası 2757 olmuştur⁷⁸.

Sonuç

Yaklaşık 20 yıl süren devlet memuriyetinin ardından II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte önemli görevlere gelmeye başlayan Hacı Âdil Bey, gerek Trablusgarp ve Balkan Savaşları ve gerekse I. Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı siyasetinin merkezinde yer alan isimlerden biri olmuştur. II. Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre sonra Selanik Rüşûmat Müdürlüğü'nden Edirne Valiliği görevine getirilen Hacı Âdil Bey, bir yıl kadar bu görevi sürdürdükten sonra aktif siyasetin içerisinde olmayı tercih etmiş ve valilik görevinden ayrılarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Merkez-i Umumî Azası ve Umumî Kâtibi sıfatıyla çalışmalarda bulunmuştur. 1912 yılı Ocak ayında Mehmed Said Paşa kabinesine dâhil olan Hacı Âdil Bey, İtalyanlarla savaşın devam ettiği bir dönemde seçimlere giden Osmanlı Devleti'nin Dâhiliye Nâzırı olarak görev yapmıştır. Hacı Âdil Bey, yaklaşık 6 ay süren bu bakanlık döneminde gerçekleştirdiği Rumeli teftiş seyahati ile Arnavutluk eksenli olmak üzere Balkan meselesini bizzat yerinde müşahede etmek istemiştir. Said Paşa hükûmetinin sona ermesinin ardından kabine dışında kalan Hacı Âdil Bey, Enver Paşa liderliğinde gerçekleştirilen Bâb-ı Âlî Baskını'nın hazırlık aşamasında yer almış, gerçekleştirilen bu hükûmet darbesinin ardından kurulan Mahmud Şevket Paşa kabinesinde bir kez daha Dâhiliye Nâzırı olarak görev alarak Balkan Savaşı'nın en hararetli günlerinde bir kez daha devletin iç işlerinden sorumlu bakan olarak görev almıştır. Mahmud Şevket Paşa'nın suikast neticesinde hayatını kaybetmesinden sonra görevinden ayrılan Hacı Âdil Bey, kısa bir süre sonra yeniden Edirne Valiliği görevine getirilmiştir. II. Balkan Savaşı sırasında Bulgar işgalinden kurtarılan kente atanan Hacı Âdil Bey, savaş sonrası dönemde Edirne kentinin yaralarının sarılması adına önemli faaliyetlere imza atmıştır. 1915 yılında Bursa mebusu olarak ikinci kez girdiği Osmanlı parlamentosu Meclis-i Mebusan'da başkanlık görevini Halil Menteşe'den devralan Hacı Âdil Bey, Osmanlı Devleti'nin var olma mücadelesi verdiği I. Dünya Savaşı sırasında 3 yıldan uzun bir süre bu görevi sürdürmüştür. 1918 yılı sonunda Osmanlı Devleti savaştan mağlup ayrıldıktan sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin çözülmesi üzerine parlamento dışı kalan Hacı Âdil Bey, 1919 yılı başında İngilizlerin talebi üzerine tutuklanarak Malta'ya sürgüne gönderilmiştir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkez-i umumî azalığına ilk defa 1910 yılında seçilmiş olan Hacı Âdil Bey⁷⁹, bu tarihten I. Dünya Savaşı'nın sona erdiği 1918 yılına kadar uzanan dönemde önemli siyasi gelişmelerin odağında yer almıştır. Feroz Ahmad'ın tanımlaması ile "Cemiyet'in iç grubuna mensup olmakla birlikte, bağımsız ve ılımlı bir siyaset izlemiş ve hiçbir hizbe katılmamış"⁸⁰, Meclis Başkanı seçildikten sonra dönemin Amerikan büyükelçisi Morgenthau'nun ifadesi ile Enver, Cemal ve Talat Beylerden sonra İttihat

⁷⁶ Mehmet Akif Bal, *Sürgün Türkler: Milli Mücadele Dönemi Malta Sürgünleri*, Gahura Kitabevi, İstanbul, 2007, s. 34; Bilal N. Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1976, s.121-122. Limni Adası'nda tutulan kişiler şunlardır: Said Halim Paşa, Prens Abbas Halim Paşa, Hacı Âdil Bey, Mithat Şükrü (Bleda) Bey, Mahmud Kâmil Paşa, Ziya Gökalp, Halil (Menteşe) Bey, Kara Kemal Bey, Ali Münif (Yeğena) Bey, Ahmed Şükrü Bey, Ağaoğlu Ahmed Bey, Hüseyin Tosun Bey.

⁷⁷ Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, C. II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s. 123.

⁷⁸ Şimşir, *a.g.e.*, s. 121.

⁷⁹ Tunaya, *a.g.e.*, s. 299; Kuran, *a.g.e.*, s. 496.

⁸⁰ Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2004, s. 201.

ve Terakki'nin en önde gelen isimleri arasında yer almıştır⁸¹. Bunun dışında insanî meziyetleri ile de ön plana çıkan bir şahsiyete sahip olan Hacı Âdil Bey⁸², devrin birçok önemli siyasi gelişmesinde rol oynamıştır.

Yukarıda ana hatları ile özetlemeye çalıştığımız bu süreç Hacı Âdil Bey'in siyasi-idari hayatının sonu anlamına gelmemektedir. Anadolu'da başlayan Millî Mücadele sürecinde sürgün hayatı devam etmekte olan Hacı Âdil Bey, Ankara hükûmetinin girişimleri neticesinde 1921 yılı Mayıs ayında özgürlüğüne kavuşmuş, Malta'dan ayrıldıktan sonra bir müddet Avrupa'da farklı şehirlerde ikamet ettikten sonra ülkesine geri dönmüş ve yeni kurulan Türk devletinin hizmetine girmiştir. Kısa süreli Adana ve Bursa valiliklerinin ardından 1924-1933 yılları arasında Dârülfünûn Hukuk Fakültesi'nde öğretim üyeliği görevinde bulunmuş, Lozan Antlaşması sonrasında kurulan Türk-Fransız Muhtelit Hakem Mahkemesi'nde de görevler üstlenmiştir. Bu dönemde farklı tarihlerde Tütün İnhisarı Genel Müdürlüğü, İstanbul Şehir Meclisi, Sular İdaresi (Terkos), Üsküdar Tramvayı İdare Meclisi gibi kurumlarda yönetim kadrosu içerisinde görevler üstlenen ve Soyadı Kanunu'nun kabulünden sonra "Arda" soyadını alan Hacı Âdil Bey, 1935 yılında İstanbul'da vefat etmiştir.

Kaynakça / References

1- Arşiv Belgeleri / Archive Records

a. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.) Belgeleri

- *Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO)*: 4136/310183; 4198/314814; 4272/320376; 4467/335009.
- *Dâhiliye – Defterler (DH. SAİDd.)*: 84/94.
- *Dâhiliye – Kalem-i Mahsûs (DH. KMS.)*: 32/59.
- *Dâhiliye – Muhâberât-ı Umûmiye İdâresi (DH. MUI.)*: 8_2/48.
- *İrâdeler – Dosya Usûlü (İ. DUİT.)*: 62/16; 72/27; 8/42; 8/47; 8/48; 8/49; 8/51; 8/52; 8/72; 8/79; 8/87; 9/1.
- *İrâdeler – Meclis-i Mahsûs (İ. MMS.)*: 168/4.
- *İrâdeler – Taltîfât (İ. TAL.)*: 483/45; 502/2.
- *Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV.)*: 187/13; 231/202; 243/90.

⁸¹ Melek Öksüz, "Amerikan Belgelerine Göre I. Dünya Savaşı ve Mütareke Dönemlerinde Osmanlı Hükümetleri", *Turkish Studies*, C. 5/1, Kış 2010, s. 1253.

⁸² Bu hususta Hüseyin Cahit Yalçın, Hacı Âdil Bey'in nezaket dolu merhametli bir kişi olduğunu belirtmektedir (Hüseyin Cahit Yalçın, *Tanıdıklarım*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 85-86). Şimşir, Hacı Âdil Bey'in Malta'daki esaret günlerinde adanın en çok tanınan kişilerinden biri haline geldiğini, yerli halk tarafından sevildiğini ve kendisine "Hacı Baba" dendiğini yazmaktadır (Şimşir, *a.g.e.*, s. 351). Devrin önde gelen İttihatçı isimlerinden Halil Menteşe Hacı Âdil Bey için "... Hayatta tanıdığım şahısların en temizlerinden biri..." yorumunu yapmaktadır (akt. Onur, *a.g.e.*, s. 66).

b. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA.) Belgeleri

BCA. 180.9.0.0/87.423.1.

c. Meclis-i Mebusan Zabıt Cerîdeleri (M.M.Z.C.)

- Devre: 2, İçtima Senesi: 1, C. 1, 5 Nisan 1328 – 19 Haziran 1328.
- Devre: 2, İçtima Senesi: 1, C. 2, 20 Haziran 1328 – 23 Temmuz 1328.
- Devre: 3, İçtima Senesi: 1, C. 1, 1 Kânûn-ı Evvel 1330 – 31 Teşrîn-i Evvel 1331.
- Devre: 3, İçtima Senesi: 2, C. 1, 1 Teşrîn-i Sâni 1331 – 30 Kânûn-ı Sâni 1331.
- Devre: 3, İçtima Senesi: 2, C. 2, 1 Şubat 1331 – 29 Şubat 1331.
- Devre: 3, İçtima Senesi: 3, C. 1, 1 Teşrîn-i Sâni 1332 – 9 Kânûn-ı Sâni 1332.
- Devre: 3, İçtima Senesi: 3, C. 2, 13 Kânûn-ı Sâni 1332 – 3 Mart 1333.
- Devre: 3, İçtima Senesi: 3, C. 3, 4 Mart 1333 – 31 Mart 1333.
- Devre: 3, İçtima Senesi: 4, C. 1, 1 Teşrîn-i Sâni 1333 – 15 Kânûn-ı Sâni 1333.
- Devre: 3, İçtima Senesi: 4, C. 3, 7 Mart 1334 – 31 Mart 1334.
- Devre: 3, İçtima Senesi: 5, C. 1, 1 Teşrîn-i Evvel 1334 – 21 Kânûn-ı Evvel 1334.

2- Gazeteler

- *İkdâm Gazetesi*: No: 5902.
- *Tanîn Gazetesi*: 1218; 1219; 1220; 1223; 1225; 1229; 1232; 1241; 1243; 1244; 1282; 1284; 1346; 1672.

3- Telif ve Tetkik Eserler

Afyoncu, Erhan vd. (2010). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri İsyanlar ve Darbeler*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Ağırhan, Özlem (2004). *Dünden Bugüne Edirne İsimler Sözlüğü*. Edirne: Ulusal Bellek Yayınları.

Ahmad, Feroz (2004). *İttihat ve Terakki 1908-1914*. Çev.: Nuran Yavuz, İstanbul: Kaynak Yayınları.

Aldan, Mehmet (1995). *İz Bırakan Mülki İdare Amirleri*. C. II, Ankara: T.C. İçişleri Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yayınları.

Bal, Mehmet Akif (2007). *Sürgün Türkler: Milli Mücadele Dönemi Malta Sürgünleri*. İstanbul: Gahura Kitabevi.

Bardakçı, Murat (2014). *Mahmud Şevket Paşa'nın Sadaret Günlüğü*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Bardakçı, Murat (2008). *Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi*. İstanbul: Everest Yayınları.

Bayar, Celal (1965). *Ben de Yazdım*, C. 5. İstanbul: Baha Matbaası.

Bengi, Hilmi (2000). *Gazeteci, Siyasetçi ve Fikir Adamı Olarak Hüseyin Cahit Yalçın*. Ankara: Atatürk Araştırma Yayınları.

Birbudak, Togay Seçkin (2013). Osmanlı Basınında Mahmud Şevket Paşa Suikastı. *Bilig*, 65, Bahar, 69-94.

Çakmak, Fevzi (2010). *Batı Rumeli'yi Nasıl Kaybettik?*. Yay. Haz.: Ahmet Tetik, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Danişmend, İsmail Hami (1955). *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*. C. 4, İstanbul: Türkiye Yayınevi.

Engin, Vahdettin (2005). Meclis'in Hakgetire Olduğu Günlerde Hükümetleri Silahla Değiştirdik. *Hürriyet Tarih*, 25 Mayıs, 6-10.

Esatlı, Mustafa Ragıp (2007). *İttihat ve Terakki'nin Son Günleri – Suikastlar ve Entrikalar*. Haz. İsmail Dervişoğlu, İstanbul: Bengi Yayınları.

Güneş, İhsan. *Türk Parlamento Tarihi – Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. ve II. Meşrutiyet*. C. II, Ankara: TBMM Vakfı Yayınları.

Hayta, Necdet & Birbudak, Togay Seçkin (2016). *Balkan Savaşları'nda Edirne*. Ankara: Genelkurmay Başkanlığı ATASE Daire Başkanlığı Yayınları.

Hayta, Necdet (2008). *Balkan Savaşı'nın Diplomatik Boyutu ve Londra Büyükelçiler Konferansı (17 Aralık 1912-11 Ağustos 1913)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

İşlet Sönmez, Banu (2007). *II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Karabekir, Kazım (1995). *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*. İstanbul: Emre Yayınları.

Karacakaya, Recep (2001). *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*. İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.

Karal, Enver Ziya (2011). *Büyük Osmanlı Tarihi*. C. V. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kaştan, Yüksel (2016). Osmanlı Devleti'nde '1913 Tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanun-i Muvakkati' ile Vilayet Yönetiminin Yeniden Yapılandırılması. *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 2 (2), Ocak, 78-98.

Kuran, Ahmed Bedevî (2010). *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Kurşun, Zekeriya (2000). İbrâhim Hakkı Paşa. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 21, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 311-314.

Küçük, Cevdet (1992). Balkan Savaşı. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 23-25.

Onur, Oral (2004). *Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri Edirne Yönetim Şekli ve Edirne Valileri*. İstanbul: Mart Matbaacılık.

Orhun, Hayri vd. (1969). *Meşhur Valiler*. Ajans-Türk Matbaacılık.

Öksüz, Melek (2010). Amerikan Belgelerine Göre I. Dünya Savaşı ve Mütareke Dönemlerinde Osmanlı Hükümetleri. *Turkish Studies*, 5 (1), Kış, 1247-1270.

Sarıhan, Zeki (1995). *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*. C. II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Şimşir, Bilal N. (1976). *Malta Sürgünleri*. İstanbul: Milliyet Yayınları.

Tunaya, Tarık Zafer (2011). *Türkiye'de Siyasal Partiler*. C. III, İstanbul: İletişim Yayınları.

Tuncer, Polat (2004). İttihatçı Cavid Bey - Liberal Mazlum. *Liberal Düşünce*, 34, Bahar, 5-22.

Tural, Erkan (2009). *Son Dönem Osmanlı Bürokrasisi: II. Meşrutiyet Dönemi'nde Bürokratlar, İttihatçılar ve Parlamenterler*. Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları.

Turfan, M. Naim (2005). *Jön Türklerin Yükselişi*. Çev. Mehmet Moralı, İstanbul: Alkım Yayınevi.

Uçarol, Rifat (1996). Gazi Ahmed Muhtar Paşa. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 13, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 445-448.

Uşaklıgil, Halid Ziya (1941). *Saray ve Ötesi*. C. 3, İstanbul: Hilmi Kitabevi.

Yalçın, Hüseyin Cahit (2001). *Tanıdıklarım*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Yavaş, Mesut (2016). İkinci Meşrutiyet Dönemi Basınına Göre Dahiliye Nazırı Hacı Adil Bey ve Islahat Heyeti'nin Rumeli'deki Faaliyetleri. *Route Educational and Social Science Journal*, 3 (5), Aralık, 221-232.

Yılmaz, Mehmet (2001). Balkan Savaşı'ndan Sonra Türkiye'den Yunanistan'a Rum Göçleri. *Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 10, 13-38.